

Kamp Amersfoort en het Rode Kruis: Hulp van Buitenaf

Hoe het Nederlandse Rode Kruis de leefomstandigheden van
gevangenen in Kamp Amersfoort beïnvloedde tussen 1943 en 1945.

Auteur: Teun Willemse
Cursus: Onderzoekseminar III
Begeleidster: H. Grevers
Woordenaantal: 9.016
Datum: 04-06-2014

Inhoudsopgave

Inleiding	2
1. Kamp Amersfoort: een overzicht	6
1.1 Een korte geschiedenis van Kamp Amersfoort: 1939-1945	6
1.2 De groepen gevangenen en de leefomstandigheden in het kamp	7
2. Het Nederlandse Rode Kruis tussen 1940 en 1945	12
2.1 Het ‘Nederlandsche Roode Kruis’	12
2.2 Afdeling Amersfoort	14
3. Het Rode Kruis helpt de gevangenen in Kamp Amersfoort.....	15
3.1 Aandacht voor Kamp Amersfoort.....	15
3.2 Externe hulp, illegaliteit en problemen voor het Rode Kruis	18
4. Een succesvol Rode Kruis?.....	23
4.1 Succesfactoren van de hulpverlening.....	23
4.2 Reacties van gevangenen en hun naasten	25
4.3 Kritiek op het Rode Kruis.....	27
4.4 Het Rode Kruis in Amersfoort: geslaagd of gefaald?.....	29
Conclusie	32
Literatuurlijst	34

Inleiding

In 2006 verschenen er lange artikelen in de Nederlandse kranten over Loes van Overeem, de 'Witte Engel in het Zwarte Kamp'.¹ Aanleiding was het voorstel om de Appelweg in Leusden, die langs Kamp Amersfoort loopt, te vernoemen naar Loes van Overeem, tussen 1943 en 1945 het hoofd van de Dienst Bijzondere Hulpverlening van het Nederlandse Kruis. Het voorstel stuitte op veel verzet van omwonenden en een discussie over de werkzaamheden van Van Overeem brak los. Sommigen roemden haar als heldin van de gevangenen in Kamp Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog, anderen schreven brieven vol aanklachten tegen haar persoon.² Na twee jaar discussie werd op 1 april 2008 de Appelweg toch officieel omgedoopt tot de Loes van Overeemlaan. Bij de plechtigheid waren slechts enkele oud-gevangenen aanwezig. Het bestuur van het Nederlandse Rode Kruis besloot geen afgevaardigden naar de onthulling te sturen.³

De discussie die ontstond over het veranderen van een straatnaam om een Rode Kruis-vrijwilligster te eren roept de vraag op wat het Rode Kruis en Loes van Overeem voor Kamp Amersfoort hebben betekend in de Tweede Wereldoorlog. Wat hebben de vrijwilligers van het Rode Kruis gedaan, of volgens sommigen misdaan, om deze discussie aan te wakkeren?

Kamp Amersfoort was een van de concentratiekampen in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. In 1941 kregen de Duitsers het plan om in Amersfoort een transportkamp aan te leggen. Gevangenen zouden in dit kamp in bewaring worden genomen in afwachting van hun vonnis of een eventueel transport naar Duitsland. Vanwege deze 'doorvoerende' functie van het kamp werd het door de Duitsers het *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort* (P.D.A.) gedoopt. Omdat er te weinig plekken waren in Nederlandse gevangnissen werden de eerste gedetineerden in 1941 in de vijf barakken die het kamp telde ondergebracht. In de jaren die hierop volgden zouden circa 35.000 gevangenen het kamp van binnen zien, waarvan er 650 aan de erbarmelijke omstandigheden bezweken. Kamp Amersfoort groeide

¹ C. Biezeveld, *Kamp Amersfoort, de bevochten nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog*, (Barneveld 2011) 363.

² Biezeveld, *Kamp Amersfoort*, 363.

³ Idem, 363.

uit tot een van de beruchtste kampen in Nederland waar geweld, honger en dwangarbeid het alledaagse leven beheersten.⁴

Door het chaotische kampleven en de gruwelijkheden konden de gevangenen niet of nauwelijks in verzet komen. Organisaties en individuen buiten het kamp daartegen konden wel pogingen doen verandering te brengen in hun situatie. Een vereniging die hierin een belangrijke rol heeft gespeeld is het Nederlandse Rode Kruis. Vrijwilligers deden pogingen de leefomstandigheden van de kampgevangenen te verbeteren en hen een houvast te bieden.

In dit werkstuk staat het belang van de werkzaamheden van het Nederlandse Rode Kruis met betrekking tot de situatie in Kamp Amersfoort centraal. De vraag die hierbij wordt behandeld is in hoeverre vrijwilligers van het Rode Kruis de leefomstandigheden van de gevangenen in het kamp hebben verbeterd. Heeft het Rode Kruis de gedetineerden in het P.D.A. naar haar beste kunnen geholpen of kunnen er verwijten worden gemaakt? Om het effect van de acties van het Nederlandse Rode Kruis voor de kampgevangenen te analyseren worden de werkzaamheden van de organisatie en de manier waarop gevangenen op de liefdadigheidsacties van het Rode Kruis reageerden tegen het licht gehouden. Uiteindelijk poogt dit werkstuk te onderzoeken in hoeverre het Nederlandse Rode Kruis succesvol was in het bieden van hulp aan de gevangenen in Kamp Amersfoort. Hebben zij genoeg gedaan of kan er kritiek worden geleverd op de manier waarop het Rode Kruis in Amersfoort met de situatie is omgegaan?

Dit werkstuk sluit aan op een actueel onderzoek van het Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD) naar de activiteiten van het Rode Kruis in de Tweede Wereldoorlog. Het onderzoek, geleid door dr. Regina Grüter, gebeurt in opdracht van het Rode Kruis, die uit de manier waarop de organisatie met problemen in de Tweede Wereldoorlog omging lessen voor het heden en de toekomst wil trekken.⁵ Grüter startte in 2013 met haar onderzoek, dat tot 2017 door zal lopen. In tegenstelling tot dit onderzoek richt dit werkstuk zich niet op de landelijke werkzaamheden van het Rode Kruis, maar

⁴ Biezeveld, *Kamp Amersfoort*, 30.

⁵ Het Nederlandse Rode Kruis, 'NIOD onderzoekt rol Rode Kruis Tweede Wereldoorlog', <http://www.rodekruis.nl/actueel/nieuws/niod-onderzoekt-geschiedenis-rode-kruis-tijdens-en-na-de-tweede-wereldoorlog>.

specifiek op de afdeling Amersfoort van het Rode Kruis en haar acties voor de gevangenen in Kamp Amersfoort.

Dit werkstuk tracht tevens een plaats in te nemen in de historiografie van Nederlandse concentratiekampen. Kort na de oorlog waren concentratiekampen nog geen populair onderwerp van historisch debat. De meeste literatuur over de kampen waren egodocumenten van oud-gevangenen, in het geval van Kamp Amersfoort waren dat vooral gepubliceerde dagboeken zoals dat van Dirk Willem Folmer.⁶ Omdat Kamp Amersfoort een doorgangskamp was, zaten gevangenen er vaak niet langer dan een jaar, waardoor egodocumenten niet de complete geschiedenis van het concentratiekamp vertellen. Het aanvankelijke gebrek aan wetenschappelijke studies over Kamp Amersfoort komt volgens oud-gevangene van Kamp Amersfoort Eli Aron Cohen door het feit dat er in Nederland weinig interesse was voor concentratiekampen op eigen bodem: 'Hij die thans over de Duitse concentratiekampen schrijft doet het niet, omdat er algemene belangstelling voor bestaat.'⁷

Pas in de jaren '90 werden de eerste overzichtswerken van de Nederlandse concentratiekampen gepubliceerd. Voor Kamp Amersfoort was Joop Bloemhof van belang, die in 1990 *Amersfoort '40-'45, deel I en II* schreef, waarin hij aandacht aan het kamp besteedde. Benjamin Heijl schreef in 1998 een overzichtswerk voor alle vijf de Nederlandse concentratiekampen: Schoorl, Ommen, Amersfoort, Vught en Westerbork.⁸ Volgens critici was dit overzichtswerk echter meer vanuit woede en verontwaardiging geschreven dan vanuit wetenschappelijke interesse.⁹

In het eerste decennia van de 21ste eeuw verschijnen dan toch de eerste wetenschappelijke werken. Voor Kamp Amersfoort zijn de boeken van Nederlands historica Geraldien van Frijtag Drabbe Künzel en later oud-directeur van Nationaal Monument Kamp Amersfoort Cees Biezeveld toonaangevend.

⁶D.W. Folmer, *Dagboek uit Kamp Amersfoort, 1942* (Zutphen 2005).

⁷E.A. Cohen, *Het Duitse concentratiekamp. Een medische en Psychologische studie* (Amsterdam/Parijs 1959), IX.

⁸B. Heijl, *De vijf concentratiekampen in Nederland:1940-1945: Schoorl, Ommen, Amersfoort, Vught, Westerbork ; Het vergeten hoofdstuk* (Nieuwekerk aan de IJssel 1998).

⁹A.H.B. de Munnick, 'recensie: De vijf concentratiekampen', <http://picarta.pica.nl.proxy.library.uu.nl/xslt/DB=2.41/SET=3/TTL=3/SHW?FRST=9>.

Nederlandse concentratiekampen worden een populairder onderzoeksveld onder historici. Een recent onderzoek van Boyd van Dijk onderstreept dat. Hij publiceerde in 2013 zijn onderzoek *Kamp Vught en de Vughtenaren*, een studie naar de rol van de omwonenden van Kamp Vught. Dit onderzoek tracht een bijdrage te leveren aan deze historiografie van Nederlandse concentratiekampen door het analyseren van de rol van het Nederlandse Rode Kruis in Kamp Amersfoort.

Aan de hand van secundaire literatuur en een verslag van een van de vrijwilligsters van de organisatie worden de werkzaamheden van het Nederlandse Rode Kruis onderzocht. A.M. Nefkens schreef in 1945 de acties van de afdeling Amersfoort van het Rode Kruis op. Hierbij bespreekt zij de hulp die vrijwilligers aan de gevangenen probeerden te bieden en de problemen die zij hierbij tegenkwamen. Deze primaire bron is behulpzaam bij het evalueren van het succes van het Rode Kruis in Amersfoort.

In dit onderzoek zal eerst een algemeen beeld worden geschetst van Kamp Amersfoort en de situatie waarin de gevangenen zich bevonden. Wie waren de gevangenen in het kamp en onder welke leefomstandigheden moesten zij hun gevangenschap doorbrengen?

Het tweede hoofdstuk bevat een omschrijving van het Nederlandse Rode Kruis tijdens de Tweede Wereldoorlog, waarbij tevens aandacht wordt besteed aan de afdeling van de organisatie in Amersfoort.

Het daaropvolgende hoofdstuk omvat de werkzaamheden van de vrijwilligers van het Nederlandse Rode Kruis voor de gevangenen in Kamp Amersfoort. De werkzaamheden worden besproken aan de hand van het verslag van Nefkens. In dit hoofdstuk wordt belicht hoe het Rode Kruis in Amersfoort te werk ging en hoe het werd bijgestaan door bedrijven en de illegaliteit. Het laatste hoofdstuk richt zich op de vraag of het Rode Kruis succesvol was in haar hulp aan de gevangenen van het concentratiekamp. Hierbij wordt een afweging gemaakt tussen de verschillende succesfactoren voor en punten van kritiek op het Rode Kruis in Amersfoort.

1. Kamp Amersfoort: een overzicht

Om de invloed van het Nederlandse Rode Kruis op het welzijn van de gevangenen van Kamp Amersfoort te kunnen beoordelen, is het van belang een beeld te schetsen van het hun situatie in het kamp. In dit hoofdstuk zal daarom eerst kort de geschiedenis van Kamp Amersfoort worden beschreven. Vervolgens staan de de verschillende groepen gevangenen centraal en ten slotte komen de leefomstandigheden van de gedetineerden aan bod.

1.1 Een korte geschiedenis van Kamp Amersfoort: 1939-1945

Kamp Amersfoort is in feite een misleidende naam, aangezien het concentratiekamp in het aangrenzende Leusden stond. Vóór de oorlog werd het kazernecomplex gebruikt bij trainingen van het Nederlandse leger. In 1939 brak de oorlog uit en werd de dreiging van een Duitse invasie groter. De barakken zouden nu gebruikt worden voor de mobilisatie van Nederlandse militairen die de Grebbelinie aan moesten leggen.

Na de Nederlandse capitulatie werd het kamp als oorlogsbuit ingenomen door de Duitse bezetters en veranderde het 'Barakkenkamp aan de Appelweg in Leusden' in het '*Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort*', afgekort het P.D.A..¹⁰ Het kamp zou voortaan officieel dienst doen als Duits transportkamp waar gevangenen konden worden ondergebracht voor zij naar Duitsland of andere Duitse bezette gebieden getransporteerd zouden worden. In werkelijkheid was Kamp Amersfoort naar huidige maatstaven een concentratiekamp: volgens Cees Biezeveld getekend door 'verontmenselijking, systematische en doelbewuste uithongering, ontberingen en mishandelingen'.¹¹

De eerste gevangenen kwamen in augustus 1941 de poorten van het kamp binnen. Het ging om een overplaatsing van een groep gevangenen vanuit het kamp in Schoorl en de gevangenis in Scheveningen: het Oranjehotel. De gevangenen werden meteen blootgesteld aan de aspecten van het kampleven die in de daaropvolgende jaren zouden blijven bestaan: honger, mensontering en grof geweld van de kampleiding.¹² Het bewind in Kamp Amersfoort was stukken strenger dan de gevangenen uit Schoorl en Scheveningen gewend waren en de

¹⁰ Biezeveld, *Kamp Amersfoort*, 30.

¹¹ Idem, 30.

¹² Idem, 31.

toon werd meteen gezet met talloze mishandelingen.¹³ Het kamp groeide gestaag en aan het eind van 1942 verbleven er enkele duizenden gevangenen in het kamp.

Tijdens de strenge winter van 1942-1943 werden de gevangenen uit het P.D.A. overgebracht naar Kamp Vught zodat er in Amersfoort meer barakken gebouwd konden worden. In Vught bezweken veel van de ondervoede gevangenen uit Amersfoort aan het harde werk dat zij moesten verrichten.

Toen het kamp op 17 mei 1943 werd heropend, stonden er meer barakken en was de opnamecapaciteit flink vergroot. Vanaf nu zou het kamp 'Erweiteres Polizeigefängnis' heten, maar in de volksmond werd nog steeds gesproken van Kamp Amersfoort. De doorstroom van gevangenen werd vele malen groter en het aantal gevangenen in het Kamp bereikte in deze periode pieken van vier- tot zesduizend mensen.¹⁴

Toen de geallieerden in 1944 de Nederlandse grens naderden, bereikten de gewelddadigheden in het Kamp hun hoogtepunt.¹⁵ Uiteindelijk werd het kamp op 19 april 1945 overgedragen aan Loes Overeem en het Rode Kruis, waarna de Duitse kampcommandant Karl Berg en zijn staf met enkele gevangenen als bescherming het kamp verlieten.¹⁶ Volgens oud-directeur Cees Biezeveld was het kamp tot aan zijn bevrijding op 7 mei 1945 een enclave van het Rode Kruis in bezet gebied.¹⁷

1.2 De groepen gevangenen en de leefomstandigheden in het kamp

Bij de opening van het P.D.A. telde het kamp enkele honderden gevangenen. Anderhalf jaar later waren dit er al enkele duizenden en de doorstroom van gevangenen werd na de uitbreiding en heropening in 1943 verder opgevoerd. De verschillen tussen de gevangenen waren van belang voor de onderlinge verhoudingen in het kamp. Aan de uiteenlopende groepen gevangenen die het kamp onderbracht wijdt de Nederlandse historica Geraldien Von Frijtag Drabbe Künzel enkele pagina's in haar boek *Kamp Amersfoort*.

Als eerste groep noemt Von Frijtag de gijzelaars, gevangenen die waren gearresteerd om hun directe omgeving te straffen of om als 'borg' te dienen. Deze arrestanten hadden de wet niet overtreden en zaten niet in het verzet, maar werden louter gevangengezet omdat ze

¹³ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 35.

¹⁴ Biezeveld, *Kamp Amersfoort*, 31-32.

¹⁵ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 99-110.

¹⁶ Biezeveld, *Kamp Amersfoort*, 33.

¹⁷ Idem, 33.

door de Duitsers als tegenstanders van het Nazisme werden beschouwd. In het begin van hun gevangenschap ondervonden zij dezelfde onaangenaamheden van het kamp als andere gedetineerden, maar later zouden zij een mildere behandeling krijgen.¹⁸

Politieke gevangenen is een tweede groep die Von Frijtag onderscheidt. Zij zouden zich anti-Duits hebben opgesteld, sommigen in daad, anderen in woord. Onder deze politieke gevangenen bevonden zich opvallend veel geestelijken, zowel protestanten als katholieken, die zich tegen het Duitse regime hadden uitgesproken. Daarnaast maakten verzetsleden in belangrijke mate deel uit van de politieke gevangenen in het P.D.A. tussen 1941 en 1942.¹⁹

Bijna alle politieke stromingen en verzetsgroeperingen waren in 1941 en 1942 in Kamp Amersfoort vertegenwoordigd, waarbij de communisten flink in de meerderheid waren. Na de aanval op de Sovjet-Unie werd het communisme als grootste vijand beschouwd van het nationaalsocialisme, waardoor er steeds meer communisten in kampen belandden. Zij kregen in Kamp Amersfoort de slechtste behandeling van alle gedetineerden.²⁰

Andere gevangenen die Von Frijtag vermeldt zijn de 'zwartlappen', Jehovah's Getuigen en Joodse gevangenen. Over zwartlappen, vernoemd naar de zwarte driehoek die zij op hun outfit moesten dragen, is weinig bekend doordat zij een 'asociale' status zouden hebben.²¹

Onder hen bevonden zich werkweigeraars en personen die zich via voedselbonnen hadden proberen te verrijken. De Joden maakten officieel tien procent van het totaal aantal gevangenen uit. In werkelijkheid lag dit percentage waarschijnlijk hoger doordat sommige Joodse gevangenen buiten de registratie bleven.²²

De laatste groepen die Von Frijtag onderscheidt zijn de Russen en Amerikanen. Omdat de Amerikanen door de Duitse kampleiding werden gezien als 'civiel geïnterneerden' hadden zij het relatief gemakkelijk in Kamp Amersfoort: zij hoefden geen kampkleding of nummer te dragen. De 'Russen' daarentegen, die eigenlijk van Mongoolse afkomst waren, zouden hun gevangenschap in Kamp Amersfoort allen niet overleven. Sommigen van hen bezweken aan vermoeidheid en uithongering, de overgebleven 'Russen' werden geëxecuteerd.²³

¹⁸ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 60-61.

¹⁹ Idem, 64-66.

²⁰ Idem, 64-66.

²¹ Idem, 72.

²² Idem, 78.

²³ Idem, 81.

Het is van belang om te weten hoe deze mengelmoes van gevangenen samen kon leven in het P.D.A.. De cohesie onder de gevangenen werd door de categorisering via het opspelden van gekleurde driehoeken, door hun verschillende achtergronden en het komen-en-gaan van gevangenen bepaald niet aangewakkerd.²⁴ Volgens Von Frijtag waren zwartlappen niet geliefd vanwege hun 'asociaal' imago en werden Joodse gevangenen vaak verguisd omdat zij zouden klagen en een gebrek aan solidariteit aan de dag zouden leggen.²⁵ De samenhang werd bovendien verzwakt doordat de kampleiding een hiërarchie creëerde onder de gevangenen. Een kleine, bevoorrechte groep wist zich in het zelfbestuur van de gevangengemeenschap te positioneren en kon zodoende gezag uitoefenen over de andere gedetineerden. Het kwam voor dat deze kampoudsten zich net als de Duitse kampleiding schuldig maakten aan geweldpleging tegen medegevangenen.²⁶ Het gebrek aan sociale cohesie en de moeilijkheden bij het vormen daarvan zorgden ervoor dat gevangenen vaak lijdzaam toezagen hoe hun medegevangenen slachtoffer werden van het strenge bewind in Kamp Amersfoort. Er werd nauwelijks hulp geboden wanneer een gevangene werd mishandeld door de kampleiding of –oudsten.²⁷

De mix van gevangenen zorgde er voor dat er weinig verzet mogelijk was tegen de mishandelingen waaraan de kampleiding zich schuldig maakte. Enkele ex-gevangenen herinneren zich het buitensporige geweld tegen gedetineerden in het kamp. Zo weet George Kopinsky zich de gewelddaden van Duitse ondercommandant Joseph Kotälla, ook wel de Beul van Amersfoort genoemd, te herinneren. In een interview uit 1991 vertelt hij zijn verhaal: "Hij gaat een Jood doodslaan", zei een medegevangene. Ik was zeventien jaar, nog maar net in het kamp. Ik weigerde het te geloven'.²⁸ Kopinsky werd gedwongen het lijk van een doodgeslagen gevangene in een kruiwagen te gooien en er dag en nacht mee rond het executie terrein te lopen:

'Rond sjokte ik met het over de rand van de kruiwagen bungelende hoofd. 's Nachts vooral dacht ik die bungelende kop tegen de rand te horen bonken. Ik kon m'n ogen er niet van

²⁴ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 84.

²⁵ H. Stoelinga, *Tussen Prikeldraad en mitrailleurs* (Amsterdam 1947) 49.

²⁶ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 86-87.

²⁷ Idem, 89.

²⁸ P. Van de Fliep, 'Kamp Amersfoort; het begon met gevulde koeken', *Alkmaarse Courant*, 10 augustus 1991.

afhouden'.²⁹

Het geweld in het kamp bereikte een hoogtepunt toen de oorlog op zijn eind liep. Op nieuwjaarsdag 1945 leidde dezelfde Kotälla een van zijn beruchte strafappels omdat er twee gevangenen waren ontsnapt. Oud-gedetineerde Theun de Vries herinnert zich Kotälla's uitbarsting: 'Eensklaps danst Joseph Kotälla. Terwijl de gevangenen heen en weer kruipen, heen en terug, springt hij tussen hen in; hij danst met de laarzen over de magere, scherpe ruggenwervels; hij kneust de schouderbladen en breekt de enkels; hij danst over de horde van niet meer menselijken, een dier onder dieren. Hij lacht niet en hij schreeuwt niet. Hij springt tussen de rijen in en overziet ze.'³⁰

Een andere ex-gevangene, Zoetmulder, herinnert zich die Nieuwjaarsdag. Hij moest toezien 'hoe daar uren lang in de ochtendschemer de massa kroop en zich keerde en wentelde en liggen bleef op de ijsvlakte, kroop onder de zweepslagen, zich wentelde in eigen en andermans vuil, liggen bleef met verwrongen mond als in een schreeuw ten hemel, waar even later een Duitse laars zich in dat gezicht plantte'.³¹

Dit zijn slechts enkele voorbeelden van het geweld dat de Duitse kampleiding en soms de kampoudsten aan de dag legden in Kamp Amersfoort. Fysieke pijniging was evenwel niet het enige waarvoor gevangenen in Kamp Amersfoort moesten oppassen. In de strijd om te overleven was ook de honger een geduchte vijand. Met honger had de kampleiding dan ook een sterk wapen in handen tegen de gevangenen. Vaak hield de Duitse kampleiding voedsel achter. Oud-gedetineerde Frans van den Berg, die een plek vergaarde als kok, verklaarde in 1949 dat het voorkwam dat gevangenen hierdoor 3 á 4 dagen geen maaltijd kregen voorgeschoteld.³² Hoewel er in Nederland de eerste jaren van de oorlog geen hongersnood woedde, was dit in Kamp Amersfoort al wel het geval. Gevangenen probeerden het maximale te halen uit het eten dat ze wél kregen, bijvoorbeeld door 30 keer te kauwen op één hap brood.³³ De honger droeg tevens bij aan het afbrokkelen van cohesie en solidariteit:

²⁹ P. Van de Fliep, 'Kamp Amersfoort; het begon met gevulde koeken', *Alkmaarse Courant*, 10 augustus 1991.

³⁰ T. de Vries, *De Laars, Verhalen uit een bezet gebied* (Arnhem 1947) 201.

³¹ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 195.

³² Idem, 117.

³³ Idem, 119.

gevangenen stalen voedsel van elkaar en er braken geregeld gevechten uit bij het uitdelen van het eten.³⁴

Volgens Chris van der Putten, een andere oud-gevangene, was Kamp Amersfoort vooral in de beginjaren een ‘hongerlager’: de honger viel de gevangenen het zwaarst van alle ontberingen.³⁵ Gevangenen konden vaak niet genoeg energie uit hun voedsel halen om het zware werk dat zij kregen opgelegd lang vol te houden.

Kamp Amersfoort is kortom te beschrijven als een concentratiekamp vol geweld, honger en misstanden. Het was voor de gevangenen moeilijk één hechte gemeenschap te vormen vanwege hun verschillende achtergronden en de snelle doorstroom van gevangenen. Bovendien was het riskant elkaar te helpen uit angst voor straffen als mishandeling of het inhouden van voedsel. Het kamp zou uiteindelijk ongeveer 650 slachtoffers eisen, de meesten stierven aan de ontberingen, een deel werd gefusilleerd.

Als de gevangenen zelf weinig aan hun penibele situatie konden veranderen, was er maar één manier waarop hun leefomstandigheden verbeterd konden worden. Er moest hulp komen van buitenaf.

³⁴ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 119.

³⁵ C.N. Impeta, *Kampléed en hemelzegen* (Groningen 1946) 67-69.

2. Het Nederlandse Rode Kruis tussen 1940 en 1945

2.1 Het 'Nederlandsche Roode Kruis'

Uiteindelijk verscheen er hulp voor de gevangenen. Zij zouden vanaf juli 1943 voor het eerst in contact komen met het Rode Kruis, die met Loes van Overeem een afgevaardigde naar de poorten van het kamp stuurde.³⁶

Het Internationale Comité van het Rode Kruis, dat in 1863 op initiatief van Henry Dunant werd opgericht, kreeg in 1867 een Nederlandse tak: Vereniging het Nederlandse Rode Kruis (NRK). Voor de Tweede Wereldoorlog hielpen vrijwilligers van het NRK bij de Frans-Duitse Oorlog in 1870 en later in het buitenland, onder andere bij de Boerenoorlog in Zuid-Afrika rond 1900 en in dezelfde periode tijdens de Atjeh-oorlog.

'Het Rode Kruis helpt altijd, iedereen en overal', zo luidde de slogan van de internationale hulporganisatie al in 1940, toen de Duitse invasie aanstaande was. Naar eigen zeggen was het Nederlandse Rode Kruis goed voorbereid op de eerste oorlogsdagen.³⁷ Toch geeft de vereniging toe dat het onder het Duitse regime niet goed functioneerde, vooral omdat het bestuur van het Nederlandse Rode Kruis zich formalistisch opstelde.³⁸ Zo werden Joodse vrijwilligers ontslagen en Joodse bloeddonoren geweigerd. Pas in de laatste twee jaar van de oorlog verbeterde de aanpak. In 2005 zou het Nederlandse Rode Kruis haar optreden tijdens de eerste jaren van de oorlog een 'zwarte bladzijde in de geschiedenis van de vereniging' noemen.³⁹

De vraag dringt zich op waarom Het Nederlandse Rode Kruis zo'n stroeve start maakte in de Tweede Wereldoorlog. Het antwoord is te vinden bij de zusterorganisatie in Duitsland. Het Duitse Rode Kruis is in feite grotendeels schuldig geweest aan de structuurproblemen binnen het Nederlandse Rode Kruis. Het Duitse Rode Kruis had zich tijdens de Tweede Wereldoorlog tevens in Nederland gevestigd en wilde het Nederlandse Rode Kruis niet de faciliteiten geven waar zij om vroegen. Zij besloten in 1943 niet het NRK de gevraagde

³⁶ Biezeveld, *Kamp Amersfoort*, 356.

³⁷ Het Nederlandse Rode Kruis, 'Geschiedenis in Foto's', <http://www.rodekruis.nl/dit-zijn-we/geschiedenis/geschiedenis-in-fotos>.

³⁸ Het Nederlandse Rode Kruis, 'Geschiedenis in Foto's', <http://www.rodekruis.nl/dit-zijn-we/geschiedenis/geschiedenis-in-fotos>.

³⁹ Het Nederlandse Rode Kruis, 'Geschiedenis in Foto's', <http://www.rodekruis.nl/dit-zijn-we/geschiedenis/geschiedenis-in-fotos>.

faciliteiten te geven, maar een van haar vrijwilligsters: Loes van Overeem.⁴⁰ Hierdoor werd Van Overeem de personificatie van de verdeeldheid binnen het Nederlandse Rode Kruis. Het volgende hoofdstuk bevat meer informatie over haar persoon en haar werkzaamheden voor de gevangenen in Kamp Amersfoort.

De aanstelling van Van Overeem leidde binnen het NRK tot intern verzet, aangezien zij slechts een van de helpsters was geweest en in rang vele anderen boven zich had. Toch werd Loes van Overeem op deze wijze de officiële vertegenwoordigster van het Rode Kruis. De ontevredenheid onder andere vrouwelijke hulpverleners over haar aanstelling zorgde voor roddels en het verspreiden van geruchten.⁴¹ De door de Duitsers beoogde scheuring binnen het NRK was een feit.

In 1944 raakte tot overmaat van ramp F.W.B. van Lynden van zijn positie als voorzitter van het Nederlandse Rode Kruis kwijt en kwam de nationaalsocialist Carel Piek op zijn plek terecht. De aanstelling van een sympathisant van de NSB zorgde ervoor dat veel vrijwilligers van het Rode Kruis hun taken neerlegden.

De hulp die het Nederlandse Rode Kruis aan de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog kon bieden werd tevens beperkt door bestaande internationale afspraken. Hierin stond dat krijgsgevangenen hulp konden verwachten van het Rode Kruis, maar voor de rest van de gevangenen bestonden geen regels. Gijzelaars, gedeporteerde joden en politieke gevangenen hadden officieel geen recht op hulp. Het Duitse Rode Kruis, dat ook in Nederland aanwezig was, verbood dan ook iedere vorm van hulp aan andere gedupeerden dan krijgsgevangenen.⁴²

In de laatste oorlogsjaren wist het NRK zich enigszins te herpakken. Er werden meer voedselpakketten geleverd en er werd meer hulp geboden bij evacuaties voor bombardementen.⁴³ Het Rode Kruis benadrukt zelf dat dit vooral de verdienste was van de vele plaatselijke afdelingen die de vereniging door het land had.⁴⁴ Een van deze plaatselijke

⁴⁰ Biezeveld, *Kamp Amersfoort*, 355.

⁴¹ Idem, 355.

⁴² Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 134.

⁴³ Het Nederlandse Rode Kruis, 'Geschiedenis in Foto's', <http://www.rodekruis.nl/dit-zijn-we/geschiedenis/geschiedenis-in-fotos>.

⁴⁴ Het Nederlandse Rode Kruis, 'Geschiedenis in Foto's', <http://www.rodekruis.nl/dit-zijn-we/geschiedenis/geschiedenis-in-fotos>.

afdelingen bevond zich in Amersfoort, in de Tweede Wereldoorlog aangestuurd door Loes van Overeem, vooral ten gunste van de gevangenen in het P.D.A..

2.2 Afdeling Amersfoort

'Er bestaat hoop dat in Amersfoort in dezelfde geest zal kunnen worden gewerkt als in 's-Gravenhage'.⁴⁵ Aldus sprak de secretaris-generaal van het Nederlandse Rode Kruis op 10 oktober 1941. Hij hoopte dat de gevangenen in Amersfoort dezelfde hulp kon worden geboden als de gevangenen van het Oranjehotel in Scheveningen. Deze uitspraak laat zien dat er al aan het eind van 1941 plannen bestonden om de gedetineerden in Kamp Amersfoort te hulp te schieten. De eerste individuele hulpacties in Amersfoort begonnen vanaf dit moment vorm te krijgen. Hulp van het Rode Kruis zou er voor de gevangenen echter pas komen in 1943.

Een van de plaatselijke afdelingen van het Nederlandse Rode Kruis bevond zich in Amersfoort. De voorzitter H.A. Fischer en secretaris J.G. Van de Pol-Nonkes hadden de leiding over de afdeling en zouden later in de oorlog door Loes van Overeem geholpen worden om vrijwilligers te zoeken voor hun werkzaamheden.

In de herfst van 1943 vormde de Amersfoortse afdeling van het Rode Kruis een comité om de hulpverlening aan de gevangenen in het concentratiekamp te regelen. Dit comité zou zo bekend worden dat het geen vrijwilligers meer hoefde te ronselen voor de hulpverlening: men wist het comité zelf te vinden.⁴⁶

Nadat Carel Piek in 1944 de nieuwe voorzitter van het Nederlandse Rode Kruis werd legde Fischer, net als veel andere vrijwilligers, zijn taken als voorzitter van de afdeling Amersfoort neer. Sommige vrijwilligers zetten hun werk voort zonder het landelijk bestuur daarbij nog langer te erkennen.⁴⁷ Gelukkig voor de vrijwilligers nam het ministerie van Binnenlandse zaken de organisatie van Loes van Overeem onder haar vleugels, waardoor de hulpverlening kon worden voortgezet.⁴⁸

Hoe de afdeling Amersfoort van het Nederlandse Rode Kruis de gevangenen in het P.D.A. heeft kunnen bijstaan komt in het volgende hoofdstuk aan de orde.

⁴⁵ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 147.

⁴⁶ Idem, 147.

⁴⁷ J.G. van de Pol-Nonkes, *Hoe Nederland Hielp. Flitsen uit de extra verzorging der gevangenen van het P.D.A. Kamp Laan 1914 Amersfoort* (Amersfoort 1945).

⁴⁸ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 151.

3. Het Rode Kruis helpt de gevangenen in Kamp Amersfoort

3.1 Aandacht voor Kamp Amersfoort

De structurele hulp voor gevangenen kwam pas op gang na de heropening van Kamp Amersfoort in mei 1943. Het gebrek aan hulp was soms pijnlijk voor de gevangenen. Oud-gedetineerde Elie Cohen herinnert zich dat hij door Duitse bewakers naar het kamp werd vervoerd en de Amersfoortse buurten passeerde: 'je keek in die kamers, de lichten waren aan, je zag moeders met kinderen om de tafel zitten, ergens anders zaten ze thee te drinken. (...) En toen dacht ik, trekt de wereld zich hier dan niets van aan? Dat wij hier zomaar naar dat kamp doorlopen, misschien wel naar ons einde.'⁴⁹

Het aanvankelijke gebrek aan georganiseerde hulp kan worden verklaard vanuit de onwetendheid van de omwonende bevolking. Kamp Amersfoort werd door de bezetter zo goed mogelijk afgeschermd van de buitenwereld. Het is veelzeggend dat er meer hulp kwam nadat er 150 overlijdensberichten uit het kamp naar buiten kwamen. Het P.D.A. kreeg hierdoor een slechte reputatie waarna meer mensen zich om het lot van de gedetineerden gingen bekommeren.⁵⁰

Zoals gezegd kampte het NRK met het probleem dat er slechts internationale afspraken bestonden over de hulpverlening aan krijgsgevangenen. Het Duitse Rode Kruis verbood iedere vorm van hulp aan andere gevangenen als gijzelaars, gedeporteerde Joden of politieke gevangenen.⁵¹ G. Reuter, de voorzitter van het Duitse Rode Kruis in Nederland, schreef aan het NRK dat het verstrekken van pakketten aan alle andere veroordeelde gevangenen niet tot de taken van het Rode Kruis behoorde.⁵² Dit bemoeilijkte de hulp aan gevangenen in concentratiekampen ten zeerste.

Het verbod van het Duitse Rode Kruis had tot gevolg dat er aanvankelijk alleen individuele hulpcampagnes op poten werden gezet. Vrijwilligers moesten werken zonder de steun van het bestuur van het NRK, omdat deze in de gaten werd gehouden.

⁴⁹ E.A. Cohen, *De afgrond: een egodocument*, (Madison 1972) 78.

⁵⁰ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 130.

⁵¹ Idem, 134.

⁵² Idem, 134.

Structurele steun van het NRK kwam er uiteindelijk in de persoon van een van haar vrijwilligsters: Loes van Overeem. Zij werd door de bezetter benoemd tot officiële vertegenwoordigster van het Nederlandse Rode Kruis. Haar positie had zij bemachtigd door het onderhouden van goede contacten met de voorzitter van de SIPO/SD, Wilhelm Harster. Over het hoe en waarom van haar band met de Duitse autoriteiten bestaat onduidelijkheid. Sommigen denken dat Van Overeem de Duitsers op charmante wijze wist te overtuigen van haar goede bedoelingen, anderen verdenken haar ervan dat ze een dubbele agenda had.⁵³ Hoe zij ook aan haar privileges kwam, de hulpverlening aan gevangenen in concentratiekampen was afhankelijk van de houding van Harster en later van zijn opvolgers Naumann en Schöngarth. Ook onder hun bewind wist Van Overeem haar positie te behouden.

Voordat Van Overeem zich inzette voor de gevangenen in Kamp Amersfoort hield zij zich bezig met het concentratiekamp in Vught. Omdat het NRK de hulpverlening aan gevangenen niet openlijk kon steunen werd op 28 april 1943 de commissie 'inzake de bemoeienissen met het Kamp te Vught' opgericht. Via deze commissie kon het landelijke bestuur van het NRK de hulpverlening regelen zonder dat het zelf op de voorgrond trad. Het waren derhalve particulieren die de hulpverlening in handen hadden, soms gesteund door een plaatselijke afdeling van het NRK.⁵⁴

Loes van Overeem verlegde haar focus in de zomer van 1943 van Kamp Vught naar Kamp Amersfoort, toen enkele van haar kennissen er vast werden gezet. Op 8 juli stond zij voor het eerst voor de poorten van het kamp, maar werd ze weggestuurd door de bewakers. De onwelwillende kampeiding zou voor de vrijwilligers van het NRK langdurig problematisch blijven. Eerst stond officier Walter Heinrich hulpverlening in de weg, later zijn opvolger commandant Karl Peter Berg.⁵⁵

Toch kreeg Van Overeem het via haar contacten voor elkaar de gevangenen aan een medisch onderzoek te laten onderwerpen. Haar echtgenoot, arts bij het Rode Kruis, kwam tot de conclusie dat de 'medische zorg slecht en volkomen onvoldoende' was.⁵⁶ Met dit

⁵³ Biezeveld, *Kamp Amersfoort*, 358.

⁵⁴ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 139-141.

⁵⁵ Biezeveld, *Kamp Amersfoort*, 359.

⁵⁶ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 149.

onderzoek wist Van Overeem Wilhelm Harster ervan te overtuigen dat er medische hulp moest worden geboden.

Van Overeem trachtte vervolgens in Amersfoort eenzelfde systeem op te zetten als ze in Vught had gedaan. Ze wilde vrijwilligers zoeken onder de plaatselijke bevolking en bedrijven om hun medewerking en giften vragen.⁵⁷ In Amersfoort werd een klein comité opgericht, net als in Vught. Het comité, bestaande uit Van Overeem zelf, secretaris van de afdeling Amersfoort mevrouw Van de Pol-Nonkes en de 'zakenmannen' Meijer en Van Haselen, wist een netwerk van punten op te zetten waar levensmiddelen werden geleverd en voedselpakketten werden gefabriceerd.⁵⁸

Het systeem van hulpverlening kreeg al snel vaste vorm. In de late herfst van 1943 was er genoeg personeel en voedsel om wekelijks brood te leveren aan het kamp. Maar het Rode Kruis voorzag de gevangenen niet alleen van meer levensmiddelen. Vrijwilligers zorgden ook voor een nieuwe ervaring voor de gedetineerden: amusement. Vanaf mei 1944 organiseerde Van Overeem filmavonden en muziekavonden, waarbij bedrijven de projector en films beschikbaar stelden. De gevangenen juichten op 7 mei 1944 massaal toen de eerste film werd getoond: *Eva begaat stommiteiten*.⁵⁹

Het Rode Kruis voorzag het meest in medische hulp en hygiënische zorg. Van Overeem haalde de kampcommandant Berg over om af en toe haar man in zijn hoedanigheid van arts de gevangenen te laten onderzoeken en zelf zorgde zij voor de aanvoer van bezems, handdoeken en dekens.⁶⁰

Voor de gevangenen was de hulp van het Rode Kruis het meest voelbaar in de laatste maanden van de oorlog. Na Dolle Dinsdag, toen de (foutieve) geruchten over een Nederlandse bevrijding een hoogtepunt bereikten en collaborateurs en Duitsers halsoverkop wegluchtten, besloot Loes van Overeem dat ze hele dagen in het kamp wilde blijven om de gevangenen bij te staan. Na enige tegenwerking stemde kampcommandant Berg toe en werd er voor haar een bed geregeld in het P.D.A..⁶¹ De gevangenen hadden met de

⁵⁷ J.G. van de Pol-Nonkes, *Hoe Nederland Hielp. Flitsen uit de extra verzorging der gevangenen van het P.D.A. Kamp Laan 1914 Amersfoort* (Amersfoort 1945).

⁵⁸ Biezeveld, *Kamp Amersfoort*, 356.

⁵⁹ NIOD. Instituut voor Oorlog- Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), 250f-174, Amersfoort, Polizeiliches Durchgangslager, *Schuyt T.H., over zijn gevangenschap van 16 april tot 11 augustus 1944, naoorlogs*.

⁶⁰ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 150.

⁶¹ Armando, Verhagen en Keus, *Geschiedenis van een plek* (Amersfoort 2000) 108-109.

aanwezigheid van de vrijwilligster minder te vrezen van de kampleiding en bewakers, die zich moesten gedragen door het extra paar ogen dat op hen gericht was. Vanaf nu werd Van Overeem een permanent baken van hoop en steun voor de gevangenen in het kamp, wat haar de bijnamen 'Witte Engel in het Zwarte Kamp' en 'Florence Nightingale van Amersfoort' opleverde.⁶²

Tot september 1945, maanden na de bevrijding, zou Van Overeem werkzaam blijven in het kamp. Na de vrijlating van de gevangenen werd het concentratiekamp omgedoopt tot het Bewarings- en Verblijfskamp waar collaborateurs werden vastgehouden. In 2011 publiceerde Richard Hoving zijn boek *Het Foute Kamp*, waarin hij deze periode van het kamp beschrijft. De leefomstandigheden in het kamp zouden even slecht, zo niet slechter zijn geweest dan tijdens de bezetting. Bewakers speelden net als de kampleiding tussen 1941 en 1945 vaak voor eigen rechter en mishandelden de gevangenen.⁶³ Van Overeem bleef ook deze gevangenen bijstaan tijdens hun gevangenschap, wat haar volgens Cees Biezeveld niet door iedereen in dank werd afgenomen.⁶⁴

3.2 Externe hulp, illegaliteit en problemen voor het Rode Kruis

Nu het Rode Kruis zich bezighield met de gevangenen in het P.D.A. was het belangrijk de hulpverlening efficiënt te regelen en problemen te omzeilen. Hoe Van Overeem en de andere vrijwilligers de situatie naar hun hand trachtten te zetten wordt besproken aan de hand van een verslag van het Nederlandse Rode Kruis uit 1945. In het verslag beschrijft een van de vrijwilligsters van het Rode Kruis in Amersfoort, A.M. Nefkens, de manier waarop de Afdeling Amersfoort te werk ging bij de hulpverlening aan de gevangenen in Kamp Amersfoort. Bij het behandelen van deze bron moet niet worden vergeten dat het om een verslag van het Rode Kruis gaat. Het bevat derhalve weinig kritiek op de eigen werkwijze van de vereniging. Toch is de bron voor dit onderzoek nuttig omdat het een inzicht geeft in de gedachtegang van de vrijwilligers van de afdeling Amersfoort en de manier waarop zij de hulpverlening vorm probeerden te geven. De bron zal ons daarom helpen bij de uiteindelijke vraag of het Rode Kruis voldoende heeft gedaan om de gevangenen in Kamp Amersfoort te helpen.

⁶² Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 152.

⁶³ R. Hoving, *Het 'foute' kamp: de geschiedenis van het Amersfoortse interneringskamp Laan 1914 (1945-1946)* (Rotterdam 2011).

⁶⁴ Biezeveld, *Kamp Amersfoort*, 351.

De kampleiding werkte de afdeling Amersfoort gedurende de periode van hulpverlening op verschillende manieren tegen. Zo werden er levenspakketten achtergehouden en eiste kampcommandant Berg dat de geleverde levensmiddelen niet uit de directe omgeving van het Kamp afkomstig waren. Berg wilde niet dat de Amersfoortse bevolking deel zou nemen aan de hulpverlening, waarschijnlijk om te voorkomen dat de inwoners rond het kamp tegen de Duitsers in opstand zouden komen.⁶⁵ De gruwelen in het kamp moesten een geheim blijven. De afdeling Amersfoort moest hierdoor levensmiddelen uit andere plekken zien te ronselen en was hierbij afhankelijk van vrijwilligers en giften.

Het was op de eerste plaats van belang bedrijven in de omgeving tot steun over te halen. Zij konden door financiële en materiële schenkingen aan de roep om hulp van de afdeling Amersfoort gehoor geven. Verschillende bedrijven voorzagen de afdeling van voedsel, zoals de zuivelfabrieken rond Amersfoort, die 50 pond boter per week afleverden.⁶⁶ Andere firma's doneerden geldbedragen, zoals de Erdalfabrieken rond Amersfoort, die ervoor zorgden dat de afdeling maandelijks over ongeveer 4000 gulden kon beschikken.⁶⁷ Een bedrijf dat een belangrijke rol speelde in de hulpverlening was Shell. Toen de afdeling kampte met een benzinetekort en daardoor de levensmiddelen niet kon transporteren, sprong de Shell bij: 'De koninklijke "SHELL" bracht uitkomst en nooit werd de door haar in den handel gebrachte waschbenzine beter besteed dan voor dit zoo belangrijke doel.'⁶⁸ Naast de bedrijven hadden ook enkele individuele burgers hun aandeel in het inzamelen van levensmiddelen voor de gedetineerden. Door het hele land werden acties gevoerd voor de gevangenen in het concentratiekamp. In het verslag van Nefkens komen talloze plaatsen voorbij vanuit waar de afdeling Amersfoort levensmiddelen toegestuurd kreeg. Uit onder andere Amsterdam, Zeeland, Hoofddorp en Bunschoten kon het secretariaat maandelijks op

⁶⁵ Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Rode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 1.

⁶⁶ Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Rode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 5.

⁶⁷ Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Rode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 9.

⁶⁸ Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Rode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 9.

giften rekenen. Zelfs afgezanten uit Baxum in Limburg en het noordelijk gelegen Sneek in Friesland wisten de afdeling te vinden.⁶⁹

Mede dankzij deze giften wisten de vrijwilligers wekelijks levensmiddelenpakketten te regelen voor de gevangenen. Aanvankelijk ging het om 1000 pakketten van acht boterhammen, maar naarmate de aanvoer van levensmiddelen en de vraag ernaar groeide, werd de inhoud van de hulppakketten groter. Het aantal pakketten kon worden opgeschroefd naar 4000, waardoor iedere gevangene op een eigen pakket kon rekenen. Daarnaast vermeerderde volgens Nefkens de inhoud van de pakketten: 'Hierdoor werd het mogelijk, dat het aantal boterhammen uitgebreid werd tot 18 per week.'⁷⁰ Bovendien kwam er ruimte voor 'toegiftartikelen' in de hulppakketten. Nefkens stelt dat het volgende soms bij de boterhammen werd gevoegd: '1 ontbijtkoek, 1 platte koek, 10 suikerklontjes of snoepjes, 1 stukje zeep, vrij geregeld vitaminen, indien aanwezig pruimen, kersen, appels of wortels en soms tabak of 1 pannekoek'.⁷¹

De hulp die de afdeling Amersfoort de gevangenen wilde bieden bracht echter ook gevaren en lastige morele vraagstukken met zich mee. Ten eerste waren er de verboden die door het Duitse Rode Kruis en kampcommandant Berg waren opgelegd. Het was het NRK niet toegestaan andere gevangenen dan krijgsgevangenen te verzorgen en van Berg mochten er geen levensmiddelen uit de omgeving aan de gevangenen worden gebracht.⁷² Door toch hulp te verlenen aan de gevangenen in het concentratiekamp begaf de afdeling Amersfoort zich op glad ijs. Zij negeerden beide verboden grotendeels, maar deed er alles aan dat te verhullen.

Ten tweede liet de afdeling zich in met de illegaliteit en verzetsorganisaties. Via contacten binnen het verzet wist het secretariaat zich bijvoorbeeld illegaal met voedselbonnen te verrijken. Volgens Nefkens verkreeg de afdeling de bonnen dankzij het hoofd van de Raad van Verzet: meneer Versfelt. Deze zou 'excursies' organiseren naar distributiebureaus en de

⁶⁹ Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Roode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 6.

⁷⁰ Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Roode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 5.

⁷¹ Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Roode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 5.

⁷² Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Roode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 1.

buitgemaakte bonnenkaarten naar organisaties als het Rode Kruis sturen.⁷³ Volgens Nefkens zorgden de voedselbonnen voor de meeste problemen bij de afdeling. Zo zouden de vrijwilligers de voedselbonnen achter het doek van een schilderij verstoppen wanneer ze vervoerd moesten worden.⁷⁴ Opmerkelijk is dat Nefkens benadrukt dat het Rode Kruis er pas in vredestijd achter kwam dat de bonnen op illegale wijze waren verkregen. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat de afdeling Amersfoort geen idee had waar de bonnen vandaan kwamen, aangezien ze zo voorzichtig te werk ging.

Dat de afdeling Amersfoort zich met (in de ogen van de bezetter) illegale praktijken bezighield blijkt ook uit de volgende herinnering van Nefkens: 'Enkele maanden voor den afloop werd een plotseling bezoek aangekondigd van de Feldgendarmerie, die de rijwielzolder van de Firma Pon had ontdekt, welk gebouw tevens diende als opslagplaats van een deel der levensmiddelen. Binnen twee uur waren praktisch alle "gezakte" voorraden naar elders overgebracht en een wagen geladen met vet, boter en suiker werd even voor de aankomst van de "Grüne" uit het pakhuis gereden.'⁷⁵

Hieruit is op te maken dat het Rode Kruis in Amersfoort wel degelijk wist dat zij met strafbare praktijken bezig was. Voor de liefdadigheidsvereniging was inmenging in de illegaliteit een groot risico en bovendien een lastige morele kwestie. Volgens Nefkens was het 'zeer moeilijk te beoordelen of men in zoo'n positie alleen legale of ook illegale hulp mag verlenen'.⁷⁶

Doordat de hulp aan gevangenen steeds uitgebreider werd en er onder de radar gewerkt moest worden stapelden de obstakels en risico's voor de vrijwilligers zich op. Ten eerste bestond er voor medewerkers van het NRK het risico opgepakt te worden door de bezetter. Sommigen van hen werden opgepakt tijdens het transporteren van levensmiddelen en

⁷³ Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Roode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 4.

⁷⁴ Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Roode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 4.

⁷⁵ Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Roode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 9.

⁷⁶ Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Roode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 13.

giften. Soms kwamen zij na verhoor weer op vrije voeten, maar het kwam ook voor dat vrijwilligers 'ten offer vielen aan de beulen'.⁷⁷

Een ander probleem kwam van binnenuit de organisatie. Omdat de activiteiten van de afdeling Amersfoort geheim moesten blijven voor de bezetter was het niet gewenst dat vrijwilligers hun mond voorbijpraatten. Toch gebeurde dit volgens Nefkens regelmatig, omdat er door enkele comitésleden 'te goeder trouw werd gebabbeld'.⁷⁸

Het praten door sommige vrijwilligers had niet alleen als gevolg dat de Duitsers lucht kregen van de operaties, maar ook de Nederlandse inwoners van Amersfoort. Zij zouden een derde probleem opleveren voor het Rode Kruis. Volgens Nefkens steeg de hongernood bij de bevolking naarmate de oorlog vorderde en begonnen sommige Amersfoorters te roven. Inbraken van hongerige Nederlanders kostte de afdeling Amersfoort soms grote voorraden.⁷⁹

⁷⁷ Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Roode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 3-5.

⁷⁸ Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Roode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 3.

⁷⁹ Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Roode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 10.

4. Een succesvol Rode Kruis?

‘Geboren te midden van oorlogsleed, gedreven door naastenliefde, stelt het Rode Kruis zich ten doel, zowel in tijd van vrede als in tijd van oorlog de mensheid te dienen door hulp te verlenen aan zieken, gewonden, zwakken en hulpbehoevenden en door mede te werken aan alle maatregelen, waardoor menselijk leed kan worden voorkomen en verzacht’. Dit artikel uit de statuten van het NRK in 1939 stelt de hulpverlening van de vrijwilligers voor als een nobel streven. In dit hoofdstuk staat de vraag centraal of de hulpverlening voor de gevangenen naast een nobel streven ook een succesvol streven is geweest. Het onderzoeken van het succes dat het Rode Kruis had bij het helpen van de gevangenen in Kamp Amersfoort is van belang omdat vergelijkbare organisaties kunnen leren van de keuzes die gemaakt zijn. Wat moet er in eventuele komende oorlogen beter kunnen en wat is er juist goed gegaan? Om te leren van haar fouten heeft het Nederlandse Rode Kruis dan ook opdracht gegeven tot het huidige onderzoek van het NIOD.⁸⁰

In dit hoofdstuk wordt allereerst gekeken naar de factoren die bijdroegen aan het succes van de afdeling Amersfoort. Hierbij komen de volgende succesfactoren aan bod: de toenemende bekendheid van het kamp, de opgedane ervaring bij andere kampen, de persoon Loes van Overeem, het uitgebreide netwerk van de afdeling en de mentaliteitsverandering die in 1943 in Nederland plaatsvond. Vervolgens wordt gekeken hoe succesvol het werk van de vrijwilligers in de ogen van de hulpbehoevenden was. Het effect op gevangenen en hun naasten wordt geanalyseerd aan de hand van hun reacties. Ten derde volgt een beoordeling van de kritiek die geleverd is op het handelen van het Rode Kruis met betrekking tot de gevangenen in Kamp Amersfoort. Aan de hand van alle factoren en kritiekpunten zal ten slotte een analyse worden gemaakt van de mate van succes van de organisatie.

4.1 Succesfactoren van de hulpverlening

Er is een aantal factoren dat heeft bijgedragen aan het succes van het NRK met betrekking tot de hulpverlening aan de gevangenen in Kamp Amersfoort. Ten eerste werd het kamp in de tweede helft van de oorlog bekender bij het publiek. De omwonende bevolking raakte steeds beter bekend met de gruwelen van het kamp. Dit had vooral te maken met de 150

⁸⁰ Het Nederlandse Rode Kruis, ‘NIOD onderzoekt rol Rode Kruis Tweede Wereldoorlog’, <http://www.rodekruis.nl/actueel/nieuws/niod-onderzoekt-geschiedenis-rode-kruis-tijdens-en-na-de-tweede-wereldoorlog>.

overlijdensberichten die eind 1942 uit het kamp lekten. Er ontstond verontwaardiging onder de inwoners van Amersfoort omdat de doodsoorzaken dubieus waren. Omwonenden leefden na deze berichtgeving meer met de gevangenen mee.⁸¹

Een tweede succesfactor is dat het hulpsysteem dat in 1943 door Van Overeem en andere vrijwilligers van de Afdeling Amersfoort werd opgezet was gebaat bij de ervaring die men in Vught had opgedaan. Ook de krachtige persoon Van Overeem was een van belang: haar goede contacten met de Duitse autoriteiten zorgden ervoor dat zij veel bij hen gedaan kreeg.⁸²

In haar boek *Kamp Amersfoort* ziet Geraldien von Frijtag het uitgebreide netwerk van personen en instanties als belangrijkste factor voor het slagen van de hulpverlening.⁸³ Een bedankbrief van de afdeling Amersfoort geeft een indicatie van het grote aantal vrijwilligers dat aan de hulpverlening deelnam. In de brief worden 93 namen van medewerkers genoemd die specifiek de gevangenen in het P.D.A. hebben bijgestaan en worden veel anonieme vrijwilligers bedankt voor hun bijdrage.⁸⁴ Een andere indicatie van het grote netwerk waarover de afdeling Amersfoort beschikte is te lezen in het verslag van Nefkens. Hierin schijft zij hoe het secretariaat in Amersfoort giften ontving van contacten door het hele land. Bedrijven en individuen uit verschillende plekken in Nederland wisten de afdeling Amersfoort te vinden.⁸⁵ Door het uitgebreide netwerk van personen en instanties was het mogelijk de gevangenen van genoeg levensmiddelen te voorzien.

Een laatste belangrijke factor die heeft bijgedragen aan het slagen van de hulpverlening is de mentaliteitsverandering die vanaf 1943 plaatsvond in bezet Nederland. In februari 1943 verliest het Duitse leger de belangrijke Slag om Stalingrad. Deze nederlaag geeft de bevolking in de bezette Europese landen hoop dat het Duitse leger uiteindelijk ten val kan worden gebracht. In zijn boek *Unarmed Against Hitler* stelt de Franse historicus Jacques Semelin dan ook dat er voor 1943 vooral sprake was van burgerlijk, ongewapend verzet. Vóór 1943 had het verzet een minder breed draagvlak en was er nauwelijks sprake van gewapend verzet.⁸⁶ De Slag om Stalingrad zorgde voor een mentaliteitsverandering

⁸¹ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 130.

⁸² Biezeveld, *Kamp Amersfoort*, 354.

⁸³ Idem, 153.

⁸⁴ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 148.

⁸⁵ Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Roode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 1-15.

⁸⁶ J. Semelin, *Unarmed Against Hitler: civilian resistance in Europe, 1939-1943* (Westport 1993).

waardoor het gehele verzet, gewapend en ongewapend, een breder draagvlak kreeg. De ondersteuning van vervolgd en onderdrukt ontwikkelde zich beter in een klimaat waarin men geloofde in een uiteindelijke overwinning.⁸⁷ In Nederland waren er behalve de Slag om Stalingrad enkele andere gebeurtenissen die de mentaliteitsverandering kracht bijzetten. Ten eerste begonnen op 29 april 1943 de April-meistakingen, een reactie op het transporteren van Nederlandse krijgsgevangenen. De toename van Jodendeportaties, de arbeidstransporten van Nederlandse mannen naar Duitsland en de inbeslagname van radiotoestellen waren andere factoren die bijdroegen aan de mentaliteitsverandering en groei van het verzet.

Dat het verzet een breder draagvlak kreeg was belangrijk voor het NRK, omdat zij zich zoals gezegd inliet met verzetsorganisaties. Zo voorzag het verzet het NRK van voedsel om aan de gevangenen te sturen en lukte het hen soms om gevangenen het kamp uit te smokkelen.⁸⁸ Bovendien was het werk dat de afdeling Amersfoort voor de gevangenen in het kamp uitvoerde ook zonder de contacten met verzetsorganisaties risicovol. De hulp aan de slachtoffers druiste in tegen de wil van de Duitsers en kon tot arrestaties leiden. Door de mentaliteitsverandering waren meer mensen bereid deze risico's te nemen en meldde een groter deel van de bevolking zich aan als vrijwilliger.

4.2 Reacties van gevangenen en hun naasten

Nu de succesfactoren op een rijtje staan, is het mogelijk de mate van succes vanuit een ander perspectief te onderzoeken. Daarom worden in dit onderzoek herinneringen van de hulpbehoevenden bestudeerd. Zij zijn het immers die de werkzaamheden van het Rode Kruis ervoeren. Hadden zij baat bij de hulp die de vrijwilligers van de afdeling Amersfoort verleenden? Een antwoord vinden op deze vraag is belangrijk bij het bestuderen van het succes van het Rode Kruis in Amersfoort.

Nefkens noemt in haar verslag enkele reacties van gevangenen op de geboden hulp. In 1944 ontvingen de gedetineerden stukken gebakken vis die de vrijwilligers bij het levensmiddelenpakket hadden gevoegd: 'Deze versnapering, welke, toen de treinen niet

⁸⁷ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 154.

⁸⁸ Biezeveld, *Kamp Amersfoort*, 363.

meer reden, met de Roode Kruisauto van Noordwijk werd gehaald, heeft een bijzondere waardering gehad bij de gevangenen'.⁸⁹

Hoe populair de voedselpakketten waren blijkt uit het feit dat de gevangenen voor sommige leveringen een eigen naam bedachten. Zo werd er volgens Nefkens door een speciaal comité maandelijks een pakket met dik belegde boterhammen verzorgd, dat door de gevangenen tot het 'boerenpakket' werd gedoopt.⁹⁰

In haar verslag schrijft Nefkens over een vrijwilligster die zelf in het kamp terechtkwam en haar collega's van het Rode Kruis op de hoogte kon houden van het effect dat de hulppakketten op de gevangenen had: 'Zoo heeft 1 onzer medewerkers aan de andere kant van het prikkeldraad kunnen constateren, welke vreugde de pakketten iedere week brachten'.⁹¹

Dat de hulp voor de gevangenen steeds vanzelfsprekender werd blijkt uit het volgende citaat van een oud-gevangene: 'Aanvankelijk werden we telkens verrast, als het Rode Kruis weer iets gebracht had; na enkele weken rekenden we vast en zeker elke vrijdagavond op de boterhammen van het Rode Kruis en spraken er de hele week over'.⁹²

De pakketten hielpen niet alleen de honger van de gevangenen enigszins te stillen, ze hadden ook een hoopgevend en unificerend effect op de gedetineerden. Nefkens herinnert zich dat er steeds een 'geweldige activiteit' was tijdens de feestdagen, toen de gevangenen extra grote pakketten mochten ontvangen. Tijdens het kerstfeest in 1944 namen de gevangenen een pakket in ontvangst waarop een rood lint was bevestigd. Volgens het verslag van Nefkens was het pakket een daverend succes: 'Haast alle kampbewoners droegen het lintje op de jas, aangezien het haar zulks niet toeliet'.⁹³ Eerder is aan bod gekomen hoe sociale cohesie en onderlinge sympathie bij de gevangenen grotendeels ontbrak vanwege de verschillen tussen de groepen gevangenen. Het omspelden van dit lintje lijkt een vorm van symbolisch verzet. Door Semelin wordt deze vorm van verzet uitgelegd als

⁸⁹ Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Roode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 3.

⁹⁰ Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Roode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 6.

⁹¹ Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Roode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 5.

⁹² J. Govaert, *Ondergedoken in het concentratiekamp: priesterleven in het P.D.A.* (Utrecht 1949) 185.

⁹³ Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Roode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 9.

essentieel in de strijd tegen een totalitair regime.⁹⁴ De pakketten van het Rode Kruis hadden derhalve een unificerende werking en gaven de gevangenen de hoop die nodig was om zich tegen de Duitsers te verzetten, al bleef dit verzet symbolisch.

Het Rode Kruis poogde niet alleen de gevangenen de helpende hand te bieden. Ook de familie en naasten van slachtoffers in het kamp werden door vrijwilligers van de afdeling Amersfoort bijgestaan. In haar verslag schrijft Nefkens hoe geliefden van de gevangenen het Rode Kruis opzochten voor hulp: 'Niet alleen de mensen in het kamp konden worden geholpen, ook hun familiebetrekkingen, ouders, broers, of zusters, verloofden. Een stroom van mensen, meestal, door de schrikkelijke onzekerheid en angst in vertwijfeling gebracht. Menschen, zochten het stroohalmpje, waaraan zij zich konden vastklampen met hun verzoeken,.. met hun vragen van allerlei aard,.. met hun tranen.'⁹⁵

Het Rode Kruis kon via contacten over grote delen van de kampadministratie beschikken. Deze informatie werd gebruikt om familie en vrienden op de hoogte te stellen van eventuele sterfgevallen, maar zij konden hen ook melden wanneer gevangenen op transport zouden worden gezet naar andere plaatsen. Hoewel sommige familieleden deze informatie benutten om afscheid te nemen van een gevangene, zagen anderen kansen: 'Hoevelen hebben deze inlichtingen benut, om nog gauw een plan voor ontvluchting te ontwerpen en mochten deze poging om hun dierbaren vrij te krijgen met succes bekroond zien.' Hoewel Nefkens benadrukt dat lang niet alle gevangenen op deze manier geholpen of zelfs bevrijd konden worden, is het duidelijk dat het Rode Kruis veel kon betekenen voor de naasten van de gevangenen.

4.3 Kritiek op het Rode Kruis

Hierboven zijn verschillende succesfactoren en –verhalen besproken betreffende de hulp van het Rode Kruis aan de gevangenen in het P.D.A.. Toch loopt er een onderzoek naar de activiteiten van de vereniging tijdens de Tweede Wereldoorlog en noemt zij het zelf een 'zwarte bladzijde' in haar geschiedenis.⁹⁶ Hierdoor rijst de vraag waarom en op welke punten het Rode Kruis en haar vrijwilligers bekritiseerd zijn.

⁹⁴ Semelin, *Unarmed Against Hitler*, ch. 9.

⁹⁵ Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Roode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 8.

⁹⁶ Het Nederlandse Rode Kruis, 'Rode Kruis wil oorlogsverleden onderzoeken', <http://www.rodekruis.nl/actueel/nieuws/cartotheek-joodsche-raad-voor-het-eerst-toegankelijk->

Het belangrijkste punt van kritiek op het Rode Kruis was dat het haar werkzaamheden pas eind 1942 begon. In het geval van Kamp Amersfoort kwam zelfs pas in 1943 de eerste hulp vanuit de organisatie op gang. Gedurende de eerste twee jaar was er van hulpverlening door het NRK nauwelijks sprake. Volgens de vereniging zelf was men wel voorbereid op de eerste oorlogsdagen, maar had het Rode Kruis moeite zich te handhaven onder de Duitse bezetter. Het bestuur zou zich formalistisch hebben opgesteld en niet genoeg gedaan hebben om hulpverlening af te dwingen bij de Duitse autoriteiten. Met het oog op deze kritiek zijn de recente onderzoeken in gestart. Regina Grüter heeft de taak gekregen te bestuderen hoe het Rode Kruis anders had kunnen handelen, zodat men kan leren van de manier waarop de situatie werd aangepakt.⁹⁷

Er is niet alleen kritiek op het Nederlandse Rode Kruis in haar geheel. Ook enkele vrijwilligers zijn na de oorlog bekritiseert. Een van die personen is Loes van Overeem. Volgens Cees Biezeveld bestaat er veel controverse rond haar persoon. Ondanks de goede woorden die gevangenen voor haar over hebben wordt zij door sommigen verguisd. Al tijdens de Tweede Wereldoorlog werd zij bekritiseerd om haar scheiding van haar eerste man. Het was voor veel vrouwen binnen het NRK moeilijk om hun activiteiten over te moeten dragen aan iemand die zij door haar scheiding als 'schandelijke vrouw' beschouwden.⁹⁸ Er werd veel over Van Overeem geroddeld, wat ertoe heeft geleid dat er in Vught en Amersfoort door sommigen nog steeds slecht over haar gedacht wordt. Biezeveld noemt de strijd tussen de vrouwen in het NRK een 'oorlog in een oorlog' en hij stelt dat deze interne strijd ook na de oorlog voortduurde.⁹⁹

Een tweede punt van kritiek op Van Overeem houdt verband met de hulp die zij gevangenen na de oorlog bleef bieden. Het ging nu niet langer om slachtoffers in een concentratiekamp, maar om de nationaalsocialisten en oorlogsmisdadigers die na de bevrijding in het kamp werden vastgehouden. Van Overeem bleef zich inzetten voor deze gevangenen en deze hulpverlening werd haar door veel Nederlanders niet in dank afgenomen.¹⁰⁰

⁹⁷ Het Nederlandse Rode Kruis, 'Rode Kruis wil oorlogsverleden onderzoeken', <http://www.rodekruis.nl/actueel/nieuws/cartotheek-joodsche-raad-voor-het-eerst-toegankelijk->

⁹⁸ Biezeveld, *Kamp Amersfoort*, 355-356.

⁹⁹ Idem, 355.

¹⁰⁰ Idem, 362.

Om dichtbij het centrale onderwerp van dit werkstuk te blijven wordt ten slotte de kritiek op de Afdeling Amersfoort belicht. Ook hier is het grootste bezwaar de late start van de hulpverlening. Voor 1943 konden de gevangenen niet op hulp van het Rode Kruis rekenen. Wanneer we het verslag van Nefkens lezen lijkt er veel werk te zijn verricht om de leefomstandigheden van gevangenen te verbeteren. Toch kan er niet alleen lovend over het werk worden gesproken, aangezien meer dan 650 gevangenen het kamp niet overleefden en de leefomstandigheden na 1943 nog altijd verre van goed waren.¹⁰¹

Daarom zal dit werkstuk evalueren in hoeverre het Rode Kruis de gevangenen succesvol geholpen heeft. Had er meer moeten gebeuren voor de gevangenen en in welke mate kunnen we dit het Rode Kruis kwalijk nemen? Wat was er gebeurd zonder het Rode Kruis?

4.4 Het Rode Kruis in Amersfoort: geslaagd of gefaald?

Allereerst rijst de vraag in hoeverre we het Rode Kruis kunnen verwijten dat zij pas vanaf eind 1942 met de hulpverlening startte. Hoewel veel Nederlandse slachtoffers aan het begin van de Tweede Wereldoorlog gebaat zouden zijn geweest bij de hulp die het Rode Kruis kon bieden, moet niet worden vergeten dat het voor de organisatie moeilijk was in het openbaar te opereren. Het verbod van het Duitse Rode Kruis weerhield de Nederlandse vrijwilligers ervan andere slachtoffers dan krijgsgevangenen te hulp te schieten. Het negeren van dit verbod zou een daad van verzet zijn geweest en bracht vele risico's met zich mee.

We kunnen de groei in hulpverlening van het Rode Kruis dan ook koppelen aan de groei van het verzet. Jacques Semelin beweert immers dat het (gewapend) verzet vanaf 1943 veel aanhang vergaarde.¹⁰² Na de Slag om Stalingrad en de besproken mentaliteitsverandering kreeg het verzet een breder draagvlak en geloofde de Nederlandse bevolking weer in een overwinning, wat tot meer verzetsacties leidde. De verzetsdaden konden verschillen van symbolisch verzet zoals het dragen van speldjes tot het rondbrengen van verzetskranten. Echter, ook het helpen van het Nederlandse Rode Kruis bij de hulpverlening aan andere slachtoffers dan krijgsgevangenen was een verzetsdaad, aangezien het tegen de wil en wetten van de Duitse bezetter inging.

Er is een logisch verband te ontdekken tussen de groei van het verzet in Nederland en de hulp aan slachtoffers tijdens de Tweede Wereldoorlog, zoals de hulp die gevangenen in Kamp Amersfoort van het Rode Kruis ontvingen. De vrijwilligers liepen grote risico's en

¹⁰¹ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 117-119.

¹⁰² Semelin, *Unarmed Against Hitler*, ch. 9.

waren eerder bereid dit te nemen naarmate er meer geloof kwam in een overwinning. Deze ontwikkeling dient meegenomen te worden wanneer men kritiek uit op de manier van handelen van het Rode Kruis in de beginjaren van de oorlog.

Bovendien kampten vrijwilligers van het Rode Kruis met de morele kwestie of zij zich in de illegaliteit moesten mengen. Zich inlaten met verzetslieden was behalve een groot risico ook een moreel vraagstuk: het was 'zeer moeilijk te beoordelen of men in zoo'n positie alleen legale of ook illegale hulp mag verlenen'.¹⁰³

Dat het Rode Kruis zich in een hoek gedreven voelde door de kritiek blijkt uit het verslag van Nefkens. Het lijkt een verantwoording te zijn voor de manier waarop de afdeling Amersfoort te werk is gegaan gedurende de oorlogsjaren. Nefkens besluit haar verhaal met een betoog waarom het Rode Kruis wel degelijk van belang is geweest voor de oorlogsslachtoffers in Amersfoort. Ze noemt verschillende personen die niet geholpen zouden zijn en voedsel dat het kamp nooit bereikt zou hebben wanneer de vrijwilligers van de afdeling Amersfoort er niet waren geweest: 'U ziet hieruit dus zelf, welk werk er verzuimd zou zijn of in verkeerde handen zou zijn overgegaan, indien hier het Roode Kruis het werk zou gestaakt hebben.'¹⁰⁴

De beperking bij het verslag van Nefkens als bron is dat het vanuit het perspectief van het Rode Kruis is geschreven. Het verslag heeft de schijn van een rechtvaardiging van het Rode Kruis waarbij weinig wordt gesproken over de zaken die niet goed verliepen. Toch is de bron nuttig voor dit onderzoek, daar het de problemen voor de vrijwilligers van het Rode Kruis weergeeft en aantoont dat de werkzaamheden in Amersfoort niet zonder gevaren waren.

Het staat vast dat het Nederlandse Rode Kruis tussen 1940 en 1942 te weinig heeft gedaan om oorlogsslachtoffers bij te staan. Dit is echter te verklaren vanuit de risico's die hulp met zich meebracht. Na de mentaliteitsverandering en de daarmee gepaarde groei van het verzet was de durf onder de Nederlandse bevolking groter om verzetsdaden te plegen. Daarbij zorgde de hulpverlening na 1943 wel degelijk voor betere leefomstandigheden in het kamp. Er was meer voedsel voor gevangenen en de hulpverlening van het Rode Kruis had een unificerende werking op de gevangenen in het kamp. Het verslag van het Rode Kruis

¹⁰³ Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Roode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 13.

¹⁰⁴ Archief Eemland, 0116-6, 'Hoe Nederland hielp' (verslag van het Nederlandsche Roode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 13.

leert ons dat de hulp aan de gevangenen in het concentratiekamp geen uitgemaakte zaak was. Nefkens besluit haar verhaal dan ook met het volgende: 'Ik meen echter, dat wat hier bekend gegeven is, beoordeeld kan worden dat er inderdaad in ons land tot het laatste toe door het Nederlandsche Roode Kruis gewerkt is geworden onder niet bepaald gemakkelijke omstandigheden.'¹⁰⁵

¹⁰⁵ Archief Eemland, 0116-6, '*Hoe Nederland hielp*' (verslag van het Nederlandsche Roode Kruis) plus aanvulling van A.M. Nefkens, 1945, p. 15.

Conclusie

In dit werkstuk is onderzocht of de hulp die het Rode Kruis verleende aan de gevangenen in Kamp Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog op juiste wijze is aangepakt. Hierbij is beoordeeld of het Rode Kruis om haar handelen bekritiseerd moet worden of juist bejubeld. Allereerst werd een overzicht geschetst van de erbarmelijke leefomstandigheden van de gevangenen in het P.D.A. tijdens de Tweede Wereldoorlog. Daarbij lag de nadruk op het gebrek aan de vorming van een hechte gemeenschap onder de gedetineerden door hun uiteenlopende achtergronden en de machtsuitoefening van de kampleiding via geweld en ondervoeding.

Vervolgens werd de stand van zaken binnen het Nederlandse Rode Kruis tijdens de oorlogsjaren besproken en werden de organisatorische problemen waarmee de vereniging kampte blootgelegd.

In het derde hoofdstuk kwam de daadwerkelijke hulpverlening aan de gevangenen in het P.D.A. aan bod. De hulp die het Rode Kruis van bedrijven, individuen en verzetsorganisaties ontving stond hierbij centraal.

Het laatste hoofdstuk omvatte een evaluatie van de acties van het Rode Kruis in Amersfoort. Door het bespreken van succesfactoren van de hulpverlening, reacties van de hulpbehoevenden en de kritiek op het Rode Kruis kan de balans worden opgemaakt over het welslagen van de hulp.

Concluderend blijkt uit het onderzoeken van de werkzaamheden van het Rode Kruis dat de leefomstandigheden van de gevangenen in Kamp Amersfoort in belangrijke mate verbeterden door de hulpverlening. Vrijwilligers wisten de gevangenen door de levering van levensmiddelenpakketten niet alleen betere voeding aan te bieden, maar oefenden ook een unificerende werking uit op de gevangenen en gaven hen hoop op een goede afloop. Hoewel er veel verwijten zijn gemaakt richting het Rode Kruis over een gebrekkige hulpverlening aan de oorlogsslachtoffers, zelfs door de organisatie zelf, moeten er bij de kritiek enkele kanttekeningen worden geplaatst. Het belangrijkste kritiekpunt, het feit dat de hulpverlening pas twee jaar na het begin van de oorlog op gang kwam, moet niet klakkeloos als een falen van de organisatie worden gezien. Hulpverlening ging tegen de wil van de bezetter in en stond daarom nauw in verband met het verzet. Voor dit verzet kwam pas in

1943 een breder draagvlak. Er had kortom meer gedaan kunnen worden in de eerste jaren van de oorlog, maar dit zou ook het risico voor de Rode Kruismedewerkers aanzienlijk hebben vergroot. Dit had mogelijk het vele werk dat werd verricht in het tweede deel van de oorlog onmogelijk gemaakt.

Dit onderzoek poogt een positie in te nemen binnen de wetenschappelijke onderzoeken naar Nederlandse concentratiekampen. Door het evalueren van werkzaamheden van het Rode Kruis met betrekking tot Kamp Amersfoort bevat dit onderzoek tevens maatschappelijke vertakkingen. De bevindingen van dit onderzoek kunnen bruikbaar zijn voor het Nederlandse Rode Kruis en vergelijkbare organisaties. Zij kunnen uit de handelingen van het Rode Kruis tijdens de oorlogsjaren lessen trekken voor het heden en de toekomst. Om deze reden is immers door het Rode Kruis opdracht gegeven tot het huidige onderzoek van het NIOD.

Dit werkstuk laat ook ruimte voor verder onderzoek naar de hulpverlening aan gevangenen in Nederlandse kampen. Hierbij moet niet alleen gedacht worden aan hulpverlening van het Rode Kruis, maar ook van omwonenden rond het kamp en andere organisaties of bedrijven.

Hoeveel kritiek er ook op Loes van Overeem en haar medewerkers is geuit, veel oud-gevangenen bleven de Witte Engel en haar entourage eeuwig dankbaar. Oud-gevangene Nico van Hasselt was bij de onthulling van het straatnaambordje van de Loes van Overeemlaan en zei dat "'Mevrouw van Overeem'" als een rode draad door zijn leven liep na zijn gevangenschap'.¹⁰⁶ Hoe het Rode Kruis ook gehandeld heeft in Amersfoort, de weg langs het kamp zal altijd haar naam dragen.

¹⁰⁶ Redactie, 'Straatnaambord Loes van Overeemlaan onthuld', *Het Algemeen Dagblad*, 20 april 2008.

Literatuurlijst

- Armando, Verhagen, H.P. en Keus, M., *Geschiedenis van een plek* (Amersfoort 2000).
- Biezeveld, C., *Kamp Amersfoort: de bevochten nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog* (Barneveld 2011).
- Bloemhof, J.L., *Amersfoort '40-'45* (Amersfoort 1990-1995).
- Cohen, E.A., *Het Duitse concentratiekamp. Een medische en Psychologische studie* (Amsterdam/Parijs 1959).
- Dijk, van B., *Leven naast het kamp. Kamp Vught en de Vughtenaren, 1942-1944.* (Houten 2013).
- Folmer, D.W., *Dagboek uit Kamp Amersfoort, 1942* (Zutphen 2005).
- Govaert, *Ondergedoken in het concentratiekamp: priesterleven in het P.D.A.* (Utrecht 1949).
- Heijl, B., *De vijf concentratiekampen in Nederland: 1940-1945 : Schoorl, Ommen, Amersfoort, Vught, Westerbork ; Het vergeten hoofdstuk* (Nieuwekerk aan de IJsel 1998).
- Hoving, R., *Het 'foute' kamp: de geschiedenis van het Amersfoortse interneringskamp Laan 1914 (1945-1946)* (Rotterdam 2011).
- Impeta, C.N., *Kampleed en hemelzegen* (Groningen 1946).
- Ribbens, K., *Zullen wij nog terugkeeren. De jodenvervolging in Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog* (2002 Amersfoort).
- Semelin, J., *Unarmed Against Hitler: civilian resistance in Europe, 1939-1943* (Westport 1993). NAKIJKEN
- Von Frijtag Drabbe Künzel, G., *Kamp Amersfoort* (Amsterdam 2005).
- Vries, de T., *De Laars, Verhalen uit een bezet gebied* (Arnhem 1947).